

УДК 94: [658.87] (477.7)

В.В. Бойко

РОЗВИТОК ВНУТРІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ У МІСТАХ ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано питання розвитку торгівлі у містах Таврійської губернії в другій половині ХІХ століття, охарактеризовано торгівельну мережу міст, показано чинники, що впливали на розвиток внутрішньої торгівлі, роль місцевого самоврядування в її регулюванні.

Ключові слова: Таврійська губернія, внутрішня торгівля, ринкова економіка.

Актуальність дослідження. Внутрішня торгівля є одним із перших соціально-економічних інститутів. Вона існує з тих прадавніх часів, коли розвиток виробництва призвів до виникнення надлишків та поглиблення спеціалізації праці. З тих пір потреба в обміні стала такою ж повсякденною, як і саме суспільне відтворення. У ринковій економіці внутрішня торгівля – найважливіший чинник її функціонування. Вона регулює, зв'язуючи в одне ціле, процеси виробництва, споживання, ціноутворення. Таким залишається її значення і в сучасних процесах становлення та розвитку ринку в Україні.

Незважаючи на актуальність, вказана тема є нерозкритою в історичній науці. Цікаві, але загальні відомості про розвиток внутрішньої торгівлі в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. наведено у підручнику з економічної іс-

торії України [1, с.261-264]. В ньому охарактеризовано основні форми організації внутрішньої торгівлі та вказано, зокрема, на зростаючу роль товарних бірж. У цьому контексті має значення дисертаційне дослідження Р.Б. Шиханова «Біржі Південної України. 1886-1914 рр.», в якому серед інших названо та коротко охарактеризовано біржі Таврійської губернії: Бердянку, Феодосійську, Сімферопольську фруктово-винну [2, с.10]. Становлять інтерес також відомості про розвиток торгівлі у кримських містах, наведені в книзі В.О. Мікаєляна «Історія кримських армян» [3, с.163-170]. Деякі дані про мережу торгівельних закладів у містах Таврійської губернії, ярмаркову торгівлю та її регулювання земськими органами краю наводилися і в наших статтях, опублікованих у попередні роки [4; 5]. Проте системно вказана тема дотепер не розглядалася.

Мета статті – аналіз розвитку внутрішньої торгівлі та форм її організації у містах Таврійської губернії в другій половині XIX ст.

Після Кримської війни та масової еміграції кримських татар до Туреччини на початку 60-х рр. XIX ст. торгово-економічне життя в губернії ледь жевріло. Один із сімферопольських купців того часу - Мойша Розенштейн - нарікав з цього приводу, що в губернському місті майже немає підприємців, які б мали готівковий капітал або кредит, цю «життєву артерію торгівлі й сільського господарства»: «...тут є люди комерційні, досвідчені й обізнані в торгівельних обігах, але вони мають сидіти, склавши руки, з тієї вельми простої причини, що їм перешкоджають їхні вкрай обмежені кошти за нестачею кредиту (навіть під заставу нерухомого майна) – цього великого двигуна торгівлі...» [6, арк.52].

За журналом генеральної перевірки торгівельних і промислових закладів міста Ялти (1865 р.) можна скласти уявлення про обсяги міської торгівлі того часу. У місті діяли 32 магазини, 7 винних погребів і 1 спиртово-горілчаний склад із загальним річним товарообігом на 172,5 тис. крб. Найбільшими серед них були хлібний магазин у будинку Абдураманчикова (15 тис. крб. річного обігу), гуртовий склад спирту і горілки (15 тис. крб.), магазин з мучними товарами у будинку Грігіюті на Набережній (13 тис. крб.),

винний погріб у будинку Воронцова (12 тис. крб.), хлібний магазин у будинку Антоненка (10 тис. крб.), 2 лавки з мануфактурними та крамними товарами у будинку Лебеша (по 8 тис. крб.), така ж лавка у будинку Собеса (8 тис. крб.) та ін. [7, арк.10-45].

Кінець 1860-х рр. позначився появою нових тенденцій у розвитку губернської торгівлі. Спочатку у Керчі, а потім у Севастополі та Сімферополі виникли перші споживчі товариства. На зібрані пайові капітали вони відкрили свої лавки, де продавався досить широкий асортимент товарів: від дров та вугілля до анчусів та трюфелів. У магазині Севастопольського товариства «Заощадження та споживання», наприклад, за преїскурантом налічувалося понад 125 найменувань товарів, переважно, бакалійних. Проте вказані товариства змогли проіснувати лише декілька років, а потім розпалися. Імовірно, вони не знайшли підтримки серед місцевого населення, де досить значний відсоток складали представники торгового стану [8, с.8-11].

Розвиток торгівлі прямо залежить від загального рівня виробництва. Пожвавлення економічного життя в губернії припадає на наступні роки, особливо після пуску у 1875 р. Лозово-Севастопольської залізниці. З того часу відмічається і підйом у розвитку внутрішньої торгівлі. У документах Таврійської казенної палати є дані, за якими можна

судити про торгівельну мережу міст Таврійської губернії 1887 року (див. таблицю

1) [9, арк.2-45].

Таблиця 1

Міста	Кількість населення (чол.)	Кількість торгівельних закладів	Річний товарообіг (крб.)	Прибуток (крб.)
Сімферополь	36899	852	5868790	575475
Севастополь	26819	895	16842210	1057800
Бердянськ	21959	518	11554000	690000
Керч-Єнікале	20819	471	4202810	225170
Євпаторія	16940	358	3868155	134925
Бахчисарай	15100	351	492830	47180
Мелітополь	13672	384	2609000	266000
Феодосія	13439	387	3325560	180840
Карасубазар	13414	431	540000	52000
Ялта	4356	207	2358900	206000

Настільки значні обсяги товарообігу пов'язані перш за все із зовнішньо-торговою діяльністю губернських міст, особливо морських портів: Севастополя, Бердянська, Керчі, Феодосії, Євпаторії, Ялти. Виокремити з усіх торгівельних закладів лише ті, які займалися внутрішньою торгівлею, складно. Деяку інформацію з цього приводу надають архівні джерела. Так, у Сімферополі станом на 1887 р. діяли 98 бакалійних, 63 фруктових та овочевих, 36 м'ясних, 34 мучні, 32 мануфактурні, 32 галантерейні, 17 тютюнових, 11 ювелірних, 9 рибних магазинів, по 8 – шкіряних та готового одягу, 7 – взуттєвих, 6 магазинів посуду, 5 – металевих виробів; 6 магазинів продавали сіль, 4 – меблі, 3 – музичні інструменти, 3 – письмові принадлежности, 2 – олійні фарби, по 1 – швейні машини, чай, книги. Крім того, у Сімферополі налічувалося 99 лавок для продажу різного «дріб'язку»:

хліба, солі, сірників, гасу тощо [9, арк.2-3]. Разом виходить близько 486 магазинів, або трохи більше половини від тієї кількості закладів торгівлі, яку показано у таблиці.

У місті Керчі діяли 128 бакалійних, 23 галантерейних, 21 мануфактурний, 17 мучних, 15 рибних магазинів та ще понад 80 хлібних, тютюнових, фруктових, шкіряних, скоб'яних, аптекарських, меблевих, ювелірних тощо лавок [10, арк.13-14]. Разом буде близько 300 з 471, вказаної у таблиці. У Феодосії налічувалося близько 200 магазинів, спеціалізація яких була такою ж, як і в інших містах губернії [9, арк.12].

Статистичні дослідження, проведені у місті Севастополі у 1886 та 1887 роках міським громадським управлінням, виявили таку структуру торгівельних закладів: 3 аптекарські магазини, 122 – бакалійні й винні, 4 горілчані, 3 пивні, 3

тютюнові, 5 вугільних складів, 16 галантерейних, 4 ювелірні, 5 шкіряних, 5 ковбасних, 3 косметичні, 2 красильні, 4 лампові, 2 лимонадні, 33 мануфактурні, 3 меблеві, 2 музичні, 6 мучних, 24 м'ясні, 4 взуттєві, 8 скоб'яних, 11 тютюнових магазинів та 21 винний погріб. Ще 6 магазинів продавали готовий одяг, 2 – жерстяні та 7 – залізні вироби, 2 – зельтерську воду та лимонад, 1 – гас, 4 – ліс, 3 – овес, 4 – сіно, 2 – письмові та технічні принадлежности, 8 – посуд, 1 – скло, 2 – старі речі, 2 – квіти, 7 – годинники, 3 – чай, 4 – капелюхи, 1 – швейні машини. Крім того, було 27 «дріб'язкових» магазинів, 2 книгарні, 1 магазин оптики та ще в одному продавався колоніальний товар. 50 магазинів вказувалися як змішані. З цього приводу у звіті вказувалося: «Суворого

поділу магазинів за родами товарів зробити не можна, оскільки є багато магазинів змішаного характеру, наприклад, горілчаний магазин держить цукор, лимонадний – лампи тощо. З іншого боку, багато предметів, як то фарби, письмові принадлежности й таке інше є в найрізномірніших магазинах, і багато магазинів, як то капелюхові тощо з'єднуються з майстернями» [11]. У цьому переліку вказано близько 433 магазинів та складів – знову ж-таки, половина від тих, що фігурують у таблиці.

На основі аналізу даних про розвиток торгівлі у містах Таврійської губернії протягом наступного десятиріччя ми склали таблицю 2 [12, арк.1-2, 4-5; 13, арк.13-14, 16 зв., 21 зв.; 14, арк.31 зв.].

Таблиця 2

Міста та рік, за який подано дані	Кількість торговельних закладів	Обсяг річного товарообігу (крб.)	Середня сума річного обігу на один заклад (крб.)
Олешки (містечко, центр Дніпровського повіту, 1891 р.)	213	544000	2554
Бахчисарай (1891 р.)	839	860400	1025,5
Карасубазар (1891 р.)	814	1313600	1613,8
Севастополь (1891 р.)	621	14633840	23565
Севастополь (1894 р.)	723	15897200	21988
Бердянськ (1894 р.)	354	12824050	36226
Керч-Єнікале (1894 р.)	884	4438240	5020,6
Мелітополь (1894 р.)	299	?	?
Сімферополь (1897 р.)	1003	9875000	9845,5

Значні обсяги товарообігу у Севастополі та Бердянську були зумовлені їхньою роллю в міжнародній торгівлі. Для виявлення динаміки порівняно з 1887

р. більш показовими будуть дані по Бахчисараю та Карасубазару. У колишній столиці кримських ханів кількість лавок та магазинів за 4 роки зросла на 488, а

їхній річний обіг – на 367570 крб. Проте у 1887 р. обіг одного закладу складав у середньому 1404 крб., а у 1891 р. – майже на 400 крб. менше. Це означає, що значне кількісне збільшення закладів торгівлі відбувалося за рахунок дрібних лавок з незначним обсягом ведення торгівельних операцій. У Карасубазарі тенденція виявилася протилежною: у 1887 році середній обіг на один заклад складав 1253 крб., тоді як у 1891 р. – на 370 крб. більше.

Загалом майже скрізь у губернії обсяги внутрішньої торгівлі зростали разом із кількістю торгівельних закладів. Але якими були якісні показники росту? Певний скепсис з цього приводу висловив податний інспектор міста Сімферополя Федір Федорович Лашков. Підготовлена ним «Пояснювальна записка до звіту про стан торгівлі й промисловості м. Сімферополя за 1897 рік» становить інтерес перш за все тому, що її автором був не просто пересічний чиновник казенного відомства.

Ф. Лашков – один з кращих кримських істориків останньої чверті XIX – початку XX ст., провідний дослідник форм землеволодіння у Кримському ханстві, один із засновників і перший правитель справ Таврійської вченої архівної комісії. У кінці 90-х р. він працював у Таврійській казенній палаті податним інспектором. Його висновки та оцінки можна назвати поглядом професійного історика на стан економічного розвитку гу-

бернського центру, яким було місто Сімферополь. Тому, на нашу думку, буде доцільно процитувати вказаний документ докладно: «м. Сімферополь саме по собі не має яких-небудь особливих даних для самостійного розвитку торгівельної й промислової діяльності. Являючи собою виключно «губернське» місто, утворене з адміністративною метою, Сімферополь позбавлений тих сприятливих умов для розвитку торгівлі й промисловості, які обумовлюються сприятливими географічними умовами або характером мешканців. Будучи віддаленим від моря й не маючи судноплавної ріки, він не являє собою географічного центру губернії, а тому знаходиться за межею впливу північних, більш багатих повітів губернії, і – далеко від торгових шляхів. Єдиний шлях, який доставляє місту відомі зиски, – це шлях на Південний берег через Алушту, завдяки якому Сімферополь може легко сполучатися з Південним берегом, багатим, як відомо, на вино, фрукти і тютюн. Що стосується зручностей місцезнаходження, то Сімферополь володіє тільки однією – близькістю до садовласницьких регіонів, багатих фруктами...» [15, арк. 24-25].

Переходячи до огляду минулого року у торгівельно-промисловому відношенні, Ф. Лашков вказує, що він був загалом менш сприятливим, аніж 1896 рік через незадовільний врожай хліба і повний неврожай фруктів. Порівняно з 1896 роком число торгівель-

но-промислових закладів збільшилось на 76: замість 1185 у звітному році працювало 1261. Збільшення це відбулося внаслідок відкриття 26 нових дрібних лавочок, які торгували хлібом, сіллю, сірниками, гасом тощо, а також появи на базарній площі нових столів для продажу м'яса, сушеної риби і ковбас. Крім того, збільшилась кількість ремісничих закладів завдяки дешевизні робочих рук внаслідок великої пропозиції. З вищевказаного числа підприємств 1010 були торговельними і 251 промисловими. Далі Ф. Лашков докладно перераховує їх за родами діяльності і доходить висновку, що «...торгівля у Сімферополі вкрай диференціювалася і носить взагалі дріб'язковий характер: 932 підприємства розподіляються за 45 категоріями. Переважають підприємства, які мають на меті задоволення нагальних потреб населення. Такими є: підприємства, які пропонують споживачам різний бакалійний товар, як колоніальний, так і самий звичайний, починаючи чаєм і кавою й закінчуючи такими необхідними продуктами, як сірники, гас тощо... За підприємствами, що торгують бакалійним товаром, ідуть підприємства, які забезпечують як міське, так і навколишнє сільське населення мануфактурним товаром, а також готовим одягом, шапками, картузами та взуттям. Особливо великий попит існує на простонародне плаття з твину, шапки, які складають національний головний убір у

татар, і взуття. Ці предмети міського виробу за порівняної дешевизни та устремління місцевого селянського населення до комфорту, яке все збільшується, зовсім витіснили подібні ж предмети домашнього виробу і знаходять збут не тільки тут на місці, але і по селах, куди цей товар надсилається звідси на комісію. Але найбільш характерними галузями місцевої торгівлі є: 1) торгівля туземним місцевим тютюном, 2) свіжими фруктами, виноградом і горіхами і 3) виноградним вином...» [15, арк.26-29]. Аналіз документів та статистичних матеріалів вказує на помітну спеціалізацію торговельних закладів в усіх практично містах, а вона є важливим критерієм оцінки якісного розвитку внутрішньої торгівлі. Хоч серед них переважали і дрібні лавки, де продавали усяку всячину, але в кожному місті постійно збільшувалась кількість спеціалізованих магазинів: бакалійних, м'ясних, мучних, взуттєвих тощо. Ця галузева диференціація торгівлі мала місце і на початку періоду, що розглядається, а наприкінці XIX ст. вона ще більш поглиблюється.

На межі століть торгівля складала важливу галузь діяльності для значної частини мешканців міст. За даними Першого Всеросійського загального перепису населення 1897 року, частка міського населення губернії, що займалося торгівлею, складала близько 6,4 %. Найвищою вона була у Євпаторії (10,8 %) та Меліто-

полі (8,7 %), а найнижчою – в Олешках та Ялті (по 3 %) [16, с.186-191].

Регулювання процесів внутрішньої торгівлі було однією із важливих функцій органів міського самоврядування. Міські думи та управи на своїх засіданнях приймали, зокрема, правила здійснення стаціонарної торгівлі та проведення базарів і ярмарок. Так, Ялтинська міська дума 21 березня 1873 р. затвердила правила про порядок ведення базарної торгівлі, в яких були визначені місця, час, дні її здійснення тощо [17, арк.4зв.-5]. Восени того ж року дума прийняла кондиції на віддачу з торгів постачання м'яса для мешканців міста, де, зокрема, було сказано, що окрім законтракованого постачальника м'яса в межах м. Ялти ніхто не має права здійснювати його продаж [18, арк.21-22]. Подібні правила ведення торгівлі були затверджені і в інших містах губернії. Скрізь особлива увага приділялася боротьбі зі спекуляцією та іншими зловживаннями з метою отримання надприбутків. Наприклад, Керч-Єнікальська дума ухвалила таке: «З метою надання мешканцям можливості отримувати предмети першої потреби з перших рук усякого роду припаси, які привозяться на ринкові площі у будні дні, забороняється закуповувати як гуртом, так і в роздріб, починаючи зі світанку і до 11 години ранку, всім тим особам, котрі здійснюють місцеву торгівлю на вказа-

них площах і в лавках, а також перекупщикам і куркулям...» [19, арк.10]. Євпаторійська дума подібну заборону поширила до 10 години ранку, заборонивши одночасно усілякі закуповування гуртових партій товарів на постійних дворах, де зупинялися постачальники з навколишніх сіл [20, арк.4].

Таким чином, внутрішня торгівля у містах Таврійської губернії у другій половині XIX століття розвивалася досить жваво. Велика кількість магазинів та лавок загалом забезпечувала мешканців міст необхідною продукцією для задоволення їхніх фізичних та духовних потреб. До кінця вказаного періоду міська торгівля диференціювалася, з кожним роком збільшувалася кількість спеціалізованих магазинів для продажу окремих видів товарів. Розвиток внутрішньої торгівлі залежав від загального рівня розвитку виробництва, тому, скажімо, неврожаї могли привести до падіння обсягів торгових обігів. Торгівля давала змогу отримання доходів значній частині мешканців міст. Органи місцевої влади та самоврядування стежили за дотриманням правил ведення торгівлі, проводили перевірку діяльності торгівельних закладів. Загалом заклади торгівлі Таврійської губернії виконували свою головну функцію посередника між виробниками і споживачами, займаючи важливе місце необхідного елемента регіонального ринку.

Джерела та література

1. Економічна історія України: Підручник [Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Матейко Р.М. Матисякевич З.М.]. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2004. – 456 с.
2. Шиханов Р.Б. Біржі Південної України. 1886-1914 рр. / Шиханов Р.Б. – Автореферат дисерт. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. за спец. 07.00.01. - історія України. – Запоріжжя: ЗНУ, 1999. – 19 с.
3. Микаелян В.А. История крымских армян / Микаелян В.А. – К.: ООО «Энергия плюс», 2004. – 224 с.
4. Бойко В.В. Размещение производительных сил в Таврической губернии во второй половине XIX века / Бойко В.В. // Культура народов Причерноморья. – 2006. - № 84. – С. 10-18.
5. Бойко В.В. Вопросы хозяйственного развития края в деятельности земских органов Таврической губернии / Бойко В.В. // Культура народов Причерноморья. – 2008. - № 148. – С. 14-17.
6. ДА в АРК (далі – Державний архів в Автономній Республіці Крим). – Ф. 61. – Оп. 1. – Спр. 3.
7. ДА в АРК. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 52.
8. Николаенко Н.В. Крымская кооперация. Очерки истории / Николаенко Н.В. – Симферополь: Таврия, 1992. – 121 с.
9. ДА в АРК. – Ф. 68. – Оп. 1. – Спр. 7329.
10. ДА в АРК. – Ф. 68. – Оп. 1. – Спр. 7328.
11. Севастополь по переписи 1886 и 1887 гг. Отчет о статистических исследованиях, произведенных в 1886-1887 гг. Севастопольским городским общественным управлением. – Севастополь, 1888.
12. ДА в АРК. – Ф. 68. – Оп. 1. – Спр. 7480.
13. ДА в АРК. – Ф. 68. – Оп. 1. – Спр. 7505.
14. ДА в АРК. – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 19.
15. ДА в АРК. – Ф. 68. – Оп. 1. – Спр. 7530.
16. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. – СПб.: Изд-е Центр. стат. ком. МВД [Тройницкий Н.А.]. – XLI. Таврическая губерния. – 1904.
17. ДА в АРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Спр. 120.
18. ДА в АРК. – Ф. 522. – Оп. 1. – Спр. 121.
19. ДА в АРК. – Ф. 455. – Оп. 1. – Спр. 958.
20. ДА в АРК. – Ф. 681. – Оп. 1. – Спр. 43.

В статье проанализированы вопросы развития торговли в городах Таврической губернии во второй половине XIX века, охарактеризована торговая сеть городов, показаны факторы, которые влияли на развитие внутренней торговли, и роль местного самоуправления в ее регулировании.

Ключевые слова: Таврическая губерния, внутренняя торговля, рыночная экономика.

The development of domestic trade in the cities of Taurida province in the second half of XIX century was analyzed, distribution network of the cities was characterized. Factors, which influenced on the development of domestic trade and the role of local self-government in its regulation were displayed.

Key words: Tavrida province, domestic trade, market economy.